

УДК 341, 349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.107>

СИСТЕМНА КРИЗА СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

Єрмоленко В.М.,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри аграрного, земельного та
екологічного права ім. академіка В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів
і природокористування України,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4295-4158>
e-mail: vemlaw@gmail.com

Єрмоленко В.М. Системна криза сучасного міжнародного екологічного права.

У статті розглянуте питання складного кризового стану у сфері міжнародно-правового опосередкування природоохоронної діяльності, зумовленого віроломним нападом країни-агресора на територію України, що показало повну неспроможність усталеної моделі міжнародного права, включаючи його організаційно-інституційну складову, протистояти планам агресора через примусове припинення воєнних дій, що впливає з прямого функціонального призначення Організації Об'єднаних Націй як головного світового миротворця. Передусім здійснено термінологічний екскурс у формування назви галузі міжнародного права, яка забезпечує правову охорону навколишнього середовища, що характеризується відсутністю уніфікованого понятійно-категорійного апарату, де поряд з міжнародним правом навколишнього середовища застосовуються назви міжнародного екологічного, міжнародного природоохоронного та міжнародного енвайронментального права. Зроблено авторський висновок про доцільність остаточного зупинення на універсальному найменуванні міжнародного екологічного права. Проведений аналіз дав змогу встановити, що агресор порушив практично всі існуючі галузеві принципи міжнародного екологічного права, крім принципу неприпустимості радіоактивного зараження навколишнього середовища, який також перебуває під повсякчасною загрозою порушення. Відсутність дієвого механізму захисту прав та інтересів суб'єктів міжнародного екологічного права проілюстровано на прикладі низки міжнародних документів, зокрема Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок, Конвенції про ядерну безпеку і Угоди між Україною та Міжнародним агентством

з атомної енергії про застосування гарантій у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї.

Ключові слова: міжнародне публічне право; міжнародне екологічне право; міжнародне право навколишнього середовища; принципи міжнародного екологічного права; міжнародне ядерне право; країна-агресор.

Yermolenko V.M. Systemic crisis of modern international environmental law.

The article examines the issue of a complex crisis situation in the field of international legal mediation of environmental protection activities, caused by the treacherous attack of the aggressor country on the territory of Ukraine, which showed the complete inability of the established model of international law, including its organizational and institutional component, to oppose the aggressor's plans due to the forced cessation of hostilities, which follows from the direct functional purpose of the United Nations as the main world peacemaker. First of all, a terminological excursion was made into the formation of the name of the field of international law, which provides legal protection of the environment, which is characterized by the absence of a unified conceptual and categorical apparatus, where, along with international environmental law, the names of international ecological, international nature protection and international environmental law are used. The author's conclusion is made about the expediency of finally stopping at the universal name of international environmental law. The conducted analysis made it possible to establish that the aggressor violated almost all existing branch principles of international environmental law, except for the principle of inadmissibility of radioactive contamination of the environment, which is also under constant threat of violation. The lack of an effective mechanism for the protection of the rights and interests of subjects of international

environmental law is illustrated by the example of a number of international documents, in particular the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Means of Impact on the Natural Environment, the Convention on the Physical Protection of Nuclear Material and Nuclear Installations, the Convention on nuclear safety and the Agreement between Ukraine and the International Atomic Energy Agency on the application of safeguards in connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons.

Key words: international public law; international environmental law; international environmental law; principles of international environmental law; international nuclear law; the aggressor country.

Постановка проблеми. У своєму нещодавньому інтерв'ю Верховний представник ЄС з іноземних справ Жозеп Боррель сказав, що «ми не можемо повернутись у світ, де сила дає право». На жаль, це лише красива декларація, яку легко спростовують сучасні реалії, адже саме такий момент настав. Одна держава-агресор через право сили диктує всьому світу свою волю, розвалюючи таким чином всю ретельно вибудовану десятиліттями систему світової безпеки і співжиття, включаючи сферу міжнародного екологічного права. Останнє ж, будучи основоположною галуззю міжнародного права, покликаною комплексно забезпечити природні права на життя, здоров'я і належне навколишнє природне середовище всього населення нашої планети, потерпає сьогодні від системної кризи, що охопила всі її структурні ланки.

Стан опрацювання цієї проблематики умовно дуалізується за темпоральним критерієм на період виникнення і становлення міжнародного екологічного права, який досить детально висвітлювали у своїх наукових працях В.І. Андрейцев, А.П. Гетьман, В.В. Костицький, Н.Р. Малишева, Ю.С. Шемшученко та інші вітчизняні вчені, і на сучасний період, що розпочався з моменту агресивного вторгнення сусідньою країною на територію України, та якому, на жаль, присвячено поки що порівняно мало уваги вченими юристами-екологами. Пояснення цьому криється безпосередньо як у короткочасності цього сучасного періоду, так і у стрімкості розвитку нинішніх подій, що потребують ґрунтовного наукового переосмислення з боку перманентного наростання загального обсягу екологічних правопорушень.

Як наслідок, **метою статті** є аналіз сучасного кризового становища у сфері міжнародного екологічного права, зокрема підстав, які призвели до цього.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, слід звернути увагу, що переважною більшістю дослідників галуззю міжнародного публічного

права сьогодні визнається саме міжнародне право навколишнього середовища. Поряд з цим, наразі так і не одержала належного рівня усталеності спеціальна термінологія, зокрема у частині найменування галузі, до якої поряд з міжнародним правом навколишнього середовища застосовуються назви міжнародного екологічного, міжнародного природоохоронного та міжнародного енвайронментального права, причому найчастішого вжитку набули перші дві назви. При цьому, у спеціальних публікаціях наголошується, що юристами-міжнародниками сприйнятий термін «міжнародне екологічне право», а юристи-екологи частіше використовують термін «міжнародне право навколишнього середовища», хоча не відкидаються можливості подальшої інтеграції концепцій і спільного вкладу в їх розвиток [1, с. 55]. Разом з тим, цей висновок не просто не підтверджується при аналізі навчальної літератури, де мають викладатись усталені положення з міжнародного права, а навіть набуває прямо протилежного змісту. Адже більшість підручників і посібників з міжнародного права оперують саме поняттям міжнародного права навколишнього середовища [2, с. 458–473; 3, с. 417–419; 4, с. 14; 5, с. 214–221; 6, с. 292–302], на відміну від міжнародного екологічного права [7, с. 74–79; 8]. Зрідка паралельно застосовується конструкція «міжнародно-правова охорона навколишнього середовища» [9, с. 119–120] або ця галузь не згадується взагалі [10, с. 11; 11], що є характерним для більш раннього етапу розвитку міжнародного права. Натомість у сучасній екологічній навчальній літературі застосовується назва «міжнародно-правова охорона навколишнього природного середовища» [12, с. 475], що остаточно нівелює вищенаведену спробу корелювати міжнародне екологічне право з юристами-міжнародниками, а міжнародне право навколишнього середовища – з юристами-екологами.

Водночас варто наголосити на ототоженні найбільш вживаних термінологічних конструкцій «міжнародне право навколишнього середовища» та «міжнародне екологічне право» провідними вітчизняними вченими [13, с. 486], а тому їх взаємозамінності до моменту належного науково обґрунтованого розмежування, з приводу якого вбачається доцільним висловити власне авторське бачення. Поняття міжнародного права навколишнього середовища є похідним від так званого англومовного терміну енвайронментального права (environment (англ.) – навколишнє середовище). Водночас пряма рецепція цього поняття у вітчизняну правничу лексику викликає певні зауваження. Справа в тому, що безпосереднім прямим носієм суб'єктивних прав, як і права в цілому, є виключно людина як особа, а похідним – юридична особа. Такими властивостями абсолютно не наділені об'єкти, одним з

яких є й навколишнє середовище. З цього боку, алогічною є існуюча назва «право довкілля», причому застосована як тотожна екологічному праву [14]. Звідси, змістовно значно відповіднішим виглядає термін «довкіллеве право», який однак має ускладнену артикуляцію, що жодним чином не сприятиме його популяризації як у наукових колах, так і у нормотворчій діяльності, де, за загальним правилом, мають застосовуватися прості, прийнятні для масового загалу поняття. Тому, не відходячи від терміну «довкілля», як варіант можлива назва «довкільне право», похідна від сфери застосування за аналогією до екологічного, цивільного, господарського, аграрного та інших галузей права. Утім, все це є нічим іншим, як цілком пояснюваною і нормальною з боку творчої амбіційності черговою авторською спробою віднаходження оригінальної термінології, що все-таки жодним чином не сприяє уніфікації галузевого понятійно-категорійного апарату. А тому найвідповіднішим вбачається термін «міжнародне екологічне право», якому й варто віддати перевагу.

Переходячи до сучасного періоду функціонування міжнародного екологічного права, у контексті триваючої війни слід констатувати, що країна-агресор на території України порушила практично всі галузеві принципи міжнародного екологічного права: 1) забезпечення дотримання конституційних екологічних прав людини; 2) неприпустимості нанесення транскордонної шкоди; 3) екологічно обґрунтованого раціонального використання природних ресурсів; 4) захисту екологічних систем Світового океану; 5) заборони воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище; 6) забезпечення екологічної безпеки; 7) міжнародно-правової відповідальності держав за шкоду, нанесену навколишньому середовищу; 8) обережності чи обережного підходу. Нарешті, останнім є основоположний комплексний принцип сталого розвитку. Не зачепленим залишається поки що принцип неприпустимості радіоактивного зараження навколишнього середовища, та й той перебуває під повсякчасною загрозою порушення через мінування ЗАЕС і постійні погрози застосування ядерної зброї.

Найцікавішим виявляється те, що зазначені принципи міжнародної охорони навколишнього середовища виокремила і скомпонувала в цілісну систему саме російська еколого-правова доктрина [15, с. 21-22], що чітко вказує на не просто свідоме ігнорування, а активне відкидання і заперечення усталеної міжнародної моделі охорони навколишнього середовища. А останнє, у кінцевому рахунку, засвідчує абсолютну недієвість міжнародного екологічного права, втім як і міжнародного права в цілому, яке виникло і розвивалось у післявоєнний період, у цілому.

Тому, не зважаючи на те, що сьогодні міжнародне право навколишнього середовища вважається однією з найрозвинутіших галузей міжнародного права [16, с. 13], критерієм його розвитку рахується наявність розгалуженої системи формальних джерел, тоді як справжнім критерієм є можливість ефективного забезпечення реалізації задекларованих у цих же джерелах положень.

Таке становище вимагає невідкладного перегляду існуючої міжнародно-правової моделі світового співіснування та побудови нової з врахуванням негативних уроків сьогодення. Справа в тому, що наявні принципи міжнародно-правового регулювання і, як наслідок, міжнародне право в цілому, виходять із загальноусталених морально-етичних імперативів провідної ролі і сталості взятих на себе кожною країною зобов'язань, не враховуючи історичних уроків щодо існування країн, для яких взяті зобов'язання, за загальноновідомим образним попередженням першого німецького рейхсканцлера Отто Бісмарка, вартують не дорожче вартості їх паперового носія. На жаль, морально-етичні імперативи є регулятором лише для цивілізованих країн, які абсолютно нормально сприймають їх нарівні з нормами законодавства.

При цьому, для переважної більшості формальних джерел міжнародного права характерною особливістю є відсутність реальних гарантій їх дотримання і механізму їх забезпечення. Семантичне значення терміну «гарантувати» (франц. *garantir*) розкривається як забезпечувати, давати гарантію, захищати [17, с. 240], але, мабуть, найвідповіднішою за функціональним значенням є захисна функція, тобто здійснення особою-гарантом захисту усіх гарантованих інтересів. При цьому гарантійні заходи мають щонайменше бути адекватними за своїм обсягом і значенням діям порушника, а в оптимальному варіанті – багатократно перевищуючи їх. І чим більшим буде таке перевищення, тим швидше відбудеться нівелювання глобальної загрози інтересам людства через нічим не спровоковану загарбницьку війну щодо сусідньої держави, що дає поштовх для її подальшого поширення на територію інших держав, а також слугує негативним прикладом для інших агресорів, підтвердженням чому є сьогоденнє накалювання обстановки на Корейському півострові. Це простий логічний висновок, який лежить на поверхні, але якого чомусь не «бачать» глобальні світові гравці, прикриваючись власними національними інтересами.

Відсутність дієвого механізму захисту прав та інтересів суб'єктів міжнародного права можна проілюструвати низкою прикладів. Так, Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище [18], ініціатором якої, до

речі, був СРСР, вже у ст. 1 закріплює відповідний обов'язок кожної держави-учасниці не вдаватися до використання деструктивних засобів впливу на природне середовище, що червоною ниткою проходить по всьому тексту Конвенції. Однак механізму забезпечення дотримання цього обов'язку виписано не було, що робить положення Конвенції декларативними попри те, що конвенції, за своєю природою, не є індикативними актами.

Відсутність жодних серйозних міжнародних еколого-правових гарантій також доцільно розкрити на прикладі однієї з найважливіших сфер, якою є ядерна безпека. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок [19], зокрема ст. 17 Конвенції, запроваджує механізм розв'язання спорів між державами-учасницями шляхом проведення спільних консультацій або інших мирних способів врегулювання спорів (ч. 1 ст. 17), тоді як ч. 2 ст. 17 передбачає можливість судового розгляду справи на фоні добровільності волевиявлення сторін з можливістю взагалі не визнання міжнародних судових інстанцій як регуляторів міждержавних спорів (ч. 3 ст. 17). Іншими словами, механізм вирішення спорів у сфері фізичного ядерного захисту є суцільно диспозитивним, залежним виключно від волевиявлення потенційної держави-правопорушниці. У свою чергу, Конвенція про ядерну безпеку [20] у ст. 9 відповідальність за безпеку ядерної установки покладає на власника відповідної ліцензії, однак алгоритму реалізації цього припису у разі настання правопорушення не надає. Нарешті, текст Угоди між Україною та Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї [21] пронизаний гарантійними положеннями, однак приписи щодо відповідальності за недотримання гарантійних зобов'язань є бланкетними, відсильними до міжнародного права в цілому (ст. 17), що, зрештою, нівелює встановлений конкретний гарантійний механізм.

Висновки. У кінцевому підсумку, вимальовується неспроможність існуючого міжнародного екологічного права, втім як міжнародного права в цілому, адекватно реагувати на виклики сьогодення, що зумовлює необхідність зміни як їх світоглядної концепції, так і нормативної моделі та інституціонального забезпечення. Цим висновком озвучено існуючу проблему, окреслено її межі, що вимагає подальшого активного наукового обговорення шляхів і напрямів її вирішення у національному та світовому масштабах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Висторобець Є.А. Співвідношення понять міжнародного права навколишнього середовища та міжнародного екологічного права за групами. Міжнародне право на-

вколишнього середовища: стан та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Обрії, 2010. С. 48–55.

2. Міжнародне публічне право: підручник: у 2 т.; за ред. В.В. Мицика. Т. 2: Основні галузі. Харків: Право, 2020. 624 с.
3. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник. Харків: ХНУВС, 2020. 544 с.
4. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Міжнародне право» для студентів денної форми навчання / уклад.: М.В. Буроменський, О.В. Сенаторова, В.М. Стешенко та ін. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. 63 с.
5. Міжнародне публічне право: основи теорії: навчально-методичний посібник / Х.Н. Бехруз, С.С. Андрейченко, М.В. Грушко та ін. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 252 с.
6. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини: посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання; за заг. ред. Т.Л. Сироїд. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2021. 462 с.
7. Мацко А.С. Міжнародне право: Навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: МАУП, 2005. 232 с.
8. Тимченко Л.Д. Міжнародне право: підручник. URL: <http://westudents.com.ua/knigi/436-mjnarodne-pravo-timchenko-ld-.html> (дата звернення: 14.09.2023).
9. Анцелевич Г.О., Покрещук О.О. Міжнародне право. Підручник. Київ: Алерта, 2003. 410 с.
10. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М.В. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
11. Дмитрієв А.І., Муравйов В.І. Міжнародне публічне право. Навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 640 с.
12. Суєтнов Є.П. Міжнародно-правова охорона навколишнього природного середовища. Екологічне право: підручник; за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2019. С. 475–524.
13. Шемшученко Ю.С. Міжнародне право навколишнього середовища. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.: Т. 14: Екологічне право / редкол. Ю.С. Шемшученко (голова), А.П. Гетьман (заст. Голови) та ін. Харків: Право, 2018. С. 486–487.
14. Право докільля (екологічне право): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.: за ред. П.Д. Пилипенка. Київ: Ін Юре, 2010. 401 с.

15. Кічігін М.В. Міжнародні та національні принципи охорони навколишнього середовища. Міжнародне право навколишнього середовища: стан та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Обрії, 2010. С. 21–27.
16. Малишева Н.Р. Стан та основні тенденції розвитку міжнародного права навколишнього середовища. Міжнародне право навколишнього середовища: стан та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Обрії, 2010. С. 12–20.
17. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.
18. Конвенція о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 10.12.1976 г. № 31/72. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hostenv.shtml (дата звернення: 14.09.2023).
19. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу та ядерних установок від 03.03.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_024#Text (дата звернення: 14.09.2023).
20. Конвенція про ядерну безпеку від 17.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_023/page#Text (дата звернення: 14.09.2023).
21. Угода між Україною та Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 21.09.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_028#Text (дата звернення: 14.09.2023).